

Sobczak, Jacek

"Litwa Zawilejska w XV i w pierwszej połowie XVI wieku", Zbysław Wojtkowiak, Poznań 1980 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 544-547

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbysław Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i w pierwszej połowie XVI wieku*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 85, Poznań 1980, ss. 141.

Problem struktury administracyjnej oraz podziałów terytorialnych Wielkiego Księstwa Litewskiego nie był dotychczas głębiej analizowany w pracach historyków polskich, jakkolwiek poświęcił mu nieco uwagi Henryk Łowmiański i Seweryn Wyslouch. Podjęli natomiast tę kwestię uczeni rosyjscy I. I. Lappo¹ i M. K. Ljubawski². Zbysław Wojtkowiak w swej monografii, stanowiącej skróconą wersję pracy doktorskiej, wykazuje że nie wszystkie tezy zawarte w dziełach wspomnianych wyżej historyków rosyjskich mogą się ostać, a w każdym razie, że nie wszystkie można odnieść do badanego przezeń obszaru.

Autor recenzowanej rozprawy postawił sobie za zadanie przedstawienie struktury administracyjno-terytorialnej „Litwy Zawilejskiej”. Pragnął też zrekonstruować podziały terytorialne tego obszaru na mniejsze jednostki w XV wieku i pierwszej połowie XVI wieku³. Praca z natury rzeczy wybiega jednak poza tak określone pole badań. Podjęto w niej bowiem także próbę sprecyzowania pewnych pojęć z zakresu administracji wewnętrznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i określenia elementów składowych litewskiej struktury administracyjnej. Zmierzając do osiągnięcia tego celu Autor starał się dotrzeć istoty prawno-administracyjnej poszczególnych jednostek podziału terytorialnego. Usiłował też ustalić różnice i podobieństwa między litewskim powiatem a chorążstwem, włością a ciwuństwem, dążył też do zbadania zasad ich wzajemnego przenikania się.

Materiał zgrupował Z. Wojtkowiak w pięciu rozdziałach poprzedzonych warsztatowym wstępem, w którym uzasadniono wybór tematu, scharakteryzowano zakres rzeczowy, chronologiczny i terytorialny pracy, a także przedstawiono tezy rozprawy i omówiono wykorzystane źródła i opracowania.

Baza źródłowa pracy nie jest obszerna i nie może być uznana za wyczerpującą w sytuacji, gdy nie udało się Autorowi dotrzeć do podstawowego dla podjętego tematu materiału, jakim są oryginały ksiąg *Metryki Litewskiej*. Sumiennie wykorzystał natomiast Z. Wojtkowiak informacje zawarte w transkrypcji *Metryki Litewskiej* i w licznych publikacjach źródeł mieszczących się w *Metryce*. Dane z tych źródeł stanowiły podstawowy trzon materiału źródłowego pracy. Nie do końca wykorzystano jednak chyba *Sumariusz Metryki Litewskiej*. Pominięto też niektóre mniej znane księgi *Metryki Litewskiej* przechowywane w bibliotekach i archiwach polskich, w szczególności zaś, obejmującą okres od 1440 do 1506, księgę przechowywaną w Bibliotece Czartoryskich⁴ i rękopis Archiwum Radziwiłłów zawierający wpisy z lat 1511—1516

1 I. I. Lappo, *Velikoe Knjażestvo Litovskoe vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i jego sejmik, Jurjev 1911.*

2 M. K. Ljubavskij, *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkovo Gosudarstva vo vremeni izdanija Pervogo Litovskogo Statuta, Moskwa 1892.*

3 Niektórymi z zagadnień poruszonych w recenzowanej pracy zajęł się Z. Wojtkowiak we wcześniej opublikowanych artykułach w szczególności w rozprawie *Litwa Zawilejska. Z dzieł podziałów wewnętrznych Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą administracyjną w połowie XVI wieku*, *Roczniki Historyczne*, 1980, Warszawa — Poznań 1981, ss. 39—65, które ustalenia zostały prawie w całości powtórzone w rozdziale I recenzowanej pracy. Por. też Z. Wojtkowiak, *Powiat Giedrojcie. Z zagadnień specyfiki administracyjno-terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565—1566 roku*, *Zapiski Historyczne*, 1978 t. 43, z. 2, ss. 7—24.

4 AGAD, Archiwum Potockich, 15—30 i 66.

i 1516—1518⁵. Nie sposób wysunąć żadnych zastrzeżeń do zebranej przez Autora literatury przedmiotu. Odnotować z uznaniem wypada oparcie się na najnowszych opracowaniach litewskich zarówno opublikowanych w ZSRR, jak i w USA czy w Włoszech.

Wykład rozpoczyna Autor od przedstawienia w rozdziale I obszaru Litwy Zawilejskiej w strukturze administracyjno-terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zwraca uwagę, że przesłanki topograficzne, specyfika obszaru wydzielonego arterią wodną, spowodowały przypisanie temu obszarowi odrębności. Na tym gruncie powstało pojęcie „Zawilia”. Zostało ono upowszechnione przez kancelarię wielkoksiążęcą, która używała tego terminu zawsze w określonej sytuacji, operując pojęciem strony zawilejskiej jako przeciwstawnym stronie oszmiańskiej. Nadanie obszarowi Zawilia znamion polityczno-ekonomicznych było zdaniem Z. Wojtkowiaka wytworem XVI historiografii, która znała nazwę Zawilie i dość konsekwentnie ją stosowała. Występuje ona przy tym zarówno w latopisach litewskich, jak i kronikach krzyżackich oraz w dziele Macieja Strykowskiego. Autor skłania się przy tym do poglądu, że obszar Zawilia pokrywa się w zasadzie z plemienną ziemią dziawołtowską, zdaje sobie jednak sprawę z dyskusyjności tej tezy, jako że w skład Zawilia wchodził powiat brasławski leżący daleko poza Dziawołtwą.

Przechodząc w następnym rozdziale do problemu struktury administracyjnej Zawilia przed reformami lat 1565—1566 Z. Wojtkowiak słusznie zauważa, że okres od XV do połowy XVI wieku jest etapem kształtowania nowoczesnej struktury administracyjnej Wielkiego Księstwa. Wyrazem tego jest używanie w tym czasie jednocześnie licznych i dość wieloznacznych terminów na oznaczenie jednostek podziału terytorialnego. Zgodzić się należy z Autorem, że w tej sytuacji utworzenie elementów struktury ustrojowej państwa jest możliwe nie tyle przez analizę samych nazw jednostek terytorialnych, którymi operowano, a jedynie przez prześledzenie funkcji, jakie te jednostki pełniły. Podejmując ten trud Z. Wojtkowiak zastanawia się nad wzajemnymi odniesieniami włości i powiatu oraz powiatu do chorążstwa i dworu. Opierając się na materiałach źródłowych dotyczących Zawilia uzasadnia, że włość początków XVI stulecia nie może być traktowana jako jednostka administracyjnego podziału kraju, gdyż nazwy włość używano na oznaczenie kompleksów majątkowych, przy czym w przypadku dóbr wielkoksiążęcych teren włości mógł się pokrywać z powiatem. W powiecie widzi natomiast jedynie okręg sądowiczy, którego nie można utożsamiać z chorążstwem będącym jednostką organizacji służby wojskowej nie zawsze odbijającą podział administracyjny. Poglądy Autora w tej kwestii wesprzeć można by przypomnieniem istnienia chorągwi tatarskich, grupujących Tatarów-ziemian według kryterium plemiennego, a potem terytorialnego, nie pokrywającego się jednak, przynajmniej początkowo, z granicami powiatów.

Podziały administracyjno-terytorialne Litwy zawilejskiej przed reformą 1565—1566 podejmuje kolejny rozdział. Przedstawiając jednostki administracyjne Zawilia, rozdzielono je na obszary starego osadnictwa i tereny nowo zagospodarowane. Do pierwszych zaliczono powiaty kiernowski i mejszagolski, które niegdyś, zdaniem Z. Wojtkowiaka, tworzyły księstwo kiernowskie, a ponadto wilkomirski i uciański. Na terenach nowo zagospodarowanych znalazły się powiaty onikszański, pieniański i uszpolski oraz powiat brasławski.

Osobno w rozdziale IV zajął się Autor ciewuństwem litewskim podkreśla-

⁵ Biblioteka Czartoryskich, rkps 2329.

jąc jego znaczenie i nietypowość w podziale administracyjnym. Omówiono pozycję ciwuna wileńskiego w hierarchii urzędniczej, zajmując się bliżej jego kompetencjami sądowniczymi. Dalej zaś zajęto się ciwuństwem litewskim jako jednostką administracyjno-terytorialną, przedstawiono jego strukturę administracyjną i zasięg terytorialny. Autor na podstawie analizy materiału źródłowego doszedł przy tym do wniosku, że ciwuństwo wileńskie usytuowane między jednostkami właściwego podziału administracyjnego (powiatami) posiadało szereg cech upodabniających je do tych jednostek, co było wynikiem braku powiatu wileńskiego przed reformą. Reforma 1565—1566, ustalając bardziej jednolitą strukturę administracyjną, przywróciła ciwuństwu jednolity pierwotny charakter gospodarczego zaplecza Wilna.

Żałować w tym miejscu wypada, że Autor nie pokusił się o przedstawienie zagadnienia ciwuństwa wileńskiego na tle całości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nieliczne porównania z ciwuństwem trockim są zupełnie niewystarczające. Szkoda, że nie dokonano próby ustalenia na ile kompetencje ciwuna wileńskiego różniły się od zakresu obowiązków pozostałych ciwunów szczególnie żmudzkich.

Ostatni VI rozdział poświęcono przemianom w strukturze administracyjno-terytorialnej Zawilia po reformie powiatowej 1565—1566. Autor przypomina, że po reformie litewski powiat stał się okręgiem administracyjnym, odpowiadającym okręgowi sądowniczemu, przy czym ustanowienie sądów ziemskich i grodzkich nadawało nowy charakter tej jednostce. W podziale wewnętrznym zaniknąć więc musiały dawne jednostki (włość, ciwuństwo), którym nie przyznano kompetencji okręgów sądowniczych, istniały one jednak nadal jako obiekty gospodarczo-majątkowe. W myśl postanowień reformy 1565—1566 na obszarze Zawilia w miejsce istniejących tam dotąd jednostek administracyjno-terytorialnych utworzono 3 powiaty: brasławski, wilekomierski i wileński. Z. Wojtkowiak podejmuje próbę ustalenia przebiegu granic tych powiatów. Zgodzić się w pełni należy z jego wnioskiem, iż przemiany w strukturze administracyjno-terytorialnej Zawilia po reformie 1565—1566 roku powinny stać się przedmiotem odrębnych badań.

Pożytecznym uzupełnieniem pracy są dwa załączniki. W pierwszym przedstawiono w formie graficznej odnotowane w źródłach fluktuacje, jakim uległy niższego rzędu jednostki administracyjno-terytorialne — włości gospodarskie — przechodząc czasowo lub na stałe w ręce prywatne. Zobrazowano też, w chronologicznym zestawieniu, kiedy i w jakim charakterze pojawiają się w źródłach włości wielkosiążące, noszące znamiona jednostek podziału wewnętrznego na terenie powiatów sprzed reformy 1565—1566 i ciwuństwa wileńskiego. W ten sposób w graficznym załączniku wrócił jednak Autor do schematu, w myśl którego litewski powiat obejmował szereg włości, a który jak wykazał w treści pracy, nie jest w przypadku Zawilia w pełni zgodny z rzeczywistością. Graficzny załącznik ujawnia jak bardzo praca Z. Wojtkowiaka, wobec braku dostatecznych podstaw źródłowych, ma charakter hipotezy badawczej oraz jak wiele też jest wynikiem retrogresywnego wnioskowania.

Drugi z załączników jest wykazem namiestników — dzierżawców dworów Zawilia przed reformą 1565—1566. Nie negując jego bezspornej wartości, żałować jednak należy, że bez żadnego komentarza ograniczył się Autor do dziełwiciu dworów Zawilia i ciwuństwa wileńskiego. Szkoda też, że nie podano w wykazie podstaw źródłowych stanowiących przesłanki dokonanych ustaleń.

Wypada tu jednak zauważyć, że ten sam wykaz, w ściślejszej formie z podaniem dat dziennych i miesięcznych roku, w którym po raz pierwszy i po raz ostatni odnotowano w źródłach danego urzędnika, z zaznaczeniem ustalonych dat nominacji — opublikował Z. Wojtkowiak w innym miejscu⁶.

Dopełniają pracę wykaz skrótów i streszczenie w języku niemieckim. Żałować należy, że zabrakło w monografii miejsca na indeks nazw geograficznych oraz spis źródeł i literatury przedmiotu, które w znaczny sposób ułatwiłyby korzystanie z pracy. Szkoda, też że nie zadbano o opatrzenie pracy w streszczenie w języku litewskim. Tendencja zamieszczania streszczeń prac dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego jedynie w języku niemieckim jest charakterystyczna zarówno dla historyków polskich, jak i litewskich — tak, że szersze kręgi czytelników na Litwie nie znających języka polskiego i w Polsce nie znających litewskiego, nie mogą zapoznać się z treścią rozpraw w swoim ojczystym języku i zmuszone są korzystać z niemieckojęzycznych streszczeń.

Książka przynosi 4 mapy. Pierwsza z nich obrazuje Litwę Zawilejską w połowie XVI wieku. Druga prawdopodobnie — bowiem nie zadbano o jej prawidłowy opis i tytuł — przebieg granic między województwem trockim a wileńskim oraz włości znajdujące się na tym pograniczu. Trzecia mapa ukazuje rozwój wschodniej granicy powiatu brasławskiego, a czwarta obraz podziałów administracyjno-terytorialnych Litwy Zawilejskiej w XV i połowie XVI wieku. Nie zadbano jednak o spis zamieszczonych map oraz dokładniejszy ich opis. Czytelność map (szczególnie ostatniej z nich) jest niestety niewielka. Winą za to wypadła jednak obarczyć Wydawcę.

Monografię Z. Wojtkowiaka, mimo powyższych uwag krytycznych, wypada zaliczyć do prac znaczących dla badań nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ma ona istotne wartości poznawcze, wyjaśnia bowiem wiele kwestii pominiętych w dotychczasowych opracowaniach⁷.

Jacek Sobczak

Fryderyk Eberhard von Rochow, *Przyjaciel Dzieci, to jest księga do czytania i używania dla uczącej się młodzieży pierwszej po niemiecku napisana, a teraz na polski przetłumaczona przez ks. Jerzego Olecha*, opracował i wstępem poprzedził Marian Pawlak, *Seria Literatura Warmii i Mazur w Dawnych Wiekach*, Wydawnictwo „Pojezierze”, Olsztyn 1982.

W okresie od XVI do XVIII wieku w Prusach Królewskich i Książęcych ukazało się około stu elementarzy, gramatyk, czytanek i słowniczków. Bez zbadania zawartości tych podręczników, wydawanych z myślą o edukacji, m.in. młodych Mazurów, niepodobna myśleć o monograficznym opracowaniu dziejów oświaty i szkolnictwa w tym regionie. Opublikowanie tekstu podręcznika Rochowa bez większych skrótów (z wyjątkiem IV *Przydatku*) stanowić może interesujący punkt wyjścia do tego typu badań, co zresztą było także intencją Mariana Pawlaka, autora wstępu do *Przyjaciela Dzieci* (s. XXV—XXVI).

Podręcznik Rochowa wyróżniał się wieloma elementarnymi cechami spośród ówczesnych książek przeznaczonych dla szkół elementarnych. *Przyjaciel*

⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział II, 69/10.

⁷ Z. Wojtkowiak, *Urządnicy zarządu lokalnego na Litwie. Tytułatura zarządów powiatowych przed reformą administracyjną 1565—1568 roku*, Studia Źródłoznawcze, Commentationes, t. 24, Warszawa — Poznań 1979, ss. 139—159.